

Prof. dr hab. Piotr Dyczek
Wydział Archeologii
Uniwersytet Warszawski

Recenzja pracy doktorskiej Cristiny Martínez-Álvarez: *Islamisation in Kura of Ilbira (Al.-Andaus). Comparative Study on Pottery Production and Distribution in the Early Andalusí Period in South-West Iberian peninsula.*

Bez zbytniej przesady trzeba stwierdzić, że przedłożona dysertacja jest dziełem monumentalnym. Składa się z trzech części. W pierwszej podstawowej, liczącej 400 stron, doktorantka zawarła komplet informacji wstępnych dotyczących układu pracy, objaśnienie terminologii stanowiących tła geograficzno-historycznego i chronologii i wyjaśniła niektóre problemy terminologiczne (rozdział I).

Rozdział II podzielono bardzo słusznie na dwie części A i B. W pierwszej koncentrując się na badaniach nad ceramiką andaluzyjską począwszy od XVIII w, w tym podkreślając zmiany, jakie zachodziły w zakresie metodologii badań oraz określając przyszłe perspektywy badań.

W drugiej części (B) II rozdziału skupiono uwagę na nietłumym i nieoczywistym problemie islamizacji opierając się tak na źródłach archeologicznych, źródłach pisanych jak i analizując zmiany społeczne uchwytne w kulturze materialnej.

W rozdziale III doktorantka prezentuje stanowiska archeologiczne, z których pochodzi analizowany materiał ceramiczny.

W kolejnej, IV części, zawarto opis zastosowanych metod badawczych, po czym następuje obszerna część – rozdział V - stanowiąca jądro rozprawy, a zatem opis uzyskanych, w wyniku zastosowania różnych metod, rezultatów badań.

Wnioski płynące z tych analiz- rozdział VI - stanowią podstawę do rozważań na temat organizacji produkcji i dystrybucji wytworów ceramicznych oraz analizą społeczno-ekonomiczną.

W ostatniej części merytorycznej - rozdział VII -zawarto podsumowanie osiągniętych rezultatów i w formie syntetycznej przedstawiono udowodnione tezy badawcze.

Zamknięciem tej pierwszej części dysertacji jest niezwykle bogata, wszechstronna, a zatem nieodnosząca się tylko do ścisłego tematu pracy, bibliografia. Umieszczona aż na 50 stronach obejmuje tematycznie wszystkie problemy poruszane w dysertacji. Najstarsza publikacja pochodzi z wieku XIX, najnowsze jeszcze z roku 2024. Sama bibliografia jest niezwykle starannie opracowana i, co ważne, wszystkie umieszczone w niej prace są cytowane w tekście rozprawy. Przegląd literatury sam w sobie jest interesujący, bowiem świetnie odzwierciedla historię badań.

Na zakończenie zamieszczono również bardzo dokładnie opracowany spis tabel i ilustracji.

Drugą część dysertacji stanowi rozbudowany katalog form ceramicznych liczący ponad 100 stron. Kompozycja tej części jest niezwykle staranna. Kształty ceramiczne są sklasyfikowane według form opisanych w rozdziale IV. Karta każdego typu zawiera konsekwentnie nazwę arabską, następnie opis formy podstawowej i jej wariantów, podane są stanowiska, na których opisywane naczynia zostały odkryte, chronologię oraz bibliografię. Taka przejrzysta forma niezwykle ułatwia szybkie odszukanie danej formy i uzyskanie wszystkich podstawowych danych.

Trzecią część dysertacji stanowi - liczący prawie 150 stron - inwentarz form ceramicznych odkrytych Kura Ilbira. Zaprezentowano w nim materiał ceramiczny pochodzący z innych kampanii wykopaliskowych, jednak nieanalizowany bezpośrednio w pracy doktorskiej. Jest to rodzaj masowego materiału ceramicznego, występujący na wszystkich wykopaliskach, który mimo dobrego ustratyfikowania jest zbyt skromny lub niepełny dla dokonania wiążących i wnikliwych analiz. W tym wypadku zostały przedstawione rozbudowane metryczki zawierające podstawowe dane na temat danego fragmentu, czyli miejsce znalezienia, numer inwentarza, określenie charakteru fragmentu, jego wymiary, opis makroskopowy masy ceramicznej i obu powierzchni. Te dane podstawowe uzupełniono o analogie oraz dane chronologiczne.

Na specjalne podkreślenie zasług jenie zwykle staranna oprawa graficzna pracy. Wszystkie rysunki wykonane są według najlepszych standardów. Są one uzupełnione świetnie dobranymi fotografiami zarówno terenowymi jak fragmentów ceramicznych. Podobną starannością odznaczają się umieszczone w dysertacji tabele i zestawienia.

Kompozycja pracy jest głęboko przemyślana. Na podkreślenie zasługuje bardzo jasne określenie tez, które będą analizowane w dysertacji. Przedstawiając intelektualny schemat pracy w czterech punktach oraz trzy podstawowe pytania badawcze doktorantka jasno określiła swoje badawcze zadanie.

Ten porządek metodologiczny jest odzwierciedlony w kompozycji pracy. Doktorancka stopniowo poszerza naszą wiedzę nie tylko na temat samej ceramiki, ale także syntetycznie, lecz precyzyjnie przedstawia tło geograficzne historyczne i wreszcie społeczno-ekonomiczne. Słusznie opisy stanowisk, z których pochodzi analizowana ceramika zamyka tę część pracy. Pozwala to na płynne przejście do części analitycznej, przy czym także tutaj najpierw uzyskujemy opis metod badawczych a później niejako syntezę wcześniejszych rozważań już z przedstawieniem wyników.

Jest oczywiste, że kultura materialna odzwierciedla nie tylko relacje społeczne, ale także powązania ekonomiczne zarówno w skali mikro jak i w skali makro. Odkodowanie tych relacji nie jest jednak łatwe. Doktorantka świetnie rozwiązała ten problem w ostatniej części pracy starając się powiązać wszystkie dane z tłem społecznym.

Na podkreślenie zasługuje fakt pełnej konsekwencji i dyscypliny wręcz lustrzanego odbicia w przedstawianiu tez oraz przyporządkowanym im rozdziałów pracy

W mojej ocenie pragnę skupić się jedynie na niektórych aspektach pracy związanych bezpośrednio z тезami. Z naturalnych powodów wynikających z istoty recenzji chcę przedstawić parę sugestii.

Rozdział II poświęcony jest studiom nad proveniencją ceramiki. Słusznie podkreślono, że zmiany, które zaszły w początku VIII w, nałożyły się na zastane tło kulturowe. Jednocześnie samo położenie geograficzne predestynowało region Ilbora do pełnienia specjalnej funkcji ważnego centrum w nowej sytuacji politycznej. Miał on kluczowe znaczenie dla emiratu Umajjadów. Być może w tej części wstępnej przydałby się akapit syntetycznie przedstawiający sytuację przed inwazją islamską.

Niewątpliwie istotnym problemem, przed którym stanęła doktorantka był dobór stanowisk archeologicznych, z których poddano analizie materiał ceramiczny. Stanowiska musiały być zróżnicowane o różnym charakterze tak, aby ukazać całą złożoność problematyki. Dodatkowym utrudnieniem był jednak stan badań, różny na różnych stanowiskach. Ten dylemat doktorantka rozwiązała świetnie uzyskując równowagę nie tylko między różnymi typami stanowisk: fortece, obszary wiejskie, centra miejskie, ale także w ramach każdego ze stanowisk. W ten sposób nie zaburzono statystyki uzyskując jednocześnie ważne informacje na temat zróżnicowania zabytków ceramicznych zależnie od miejsca występowania: nekropole, części rezydencjonalne a nawet położenie geograficzne itd. Dołączone do tego rozdziału mapy i tabele w sposób niezwykle jasny dla czytelnika ukazują zakresy chronologiczne.

Na podkreślenie zasługuje także konsekwencja i logika opisu stanowisk. Powtarzający się rytm, czyli opis samego stanowiska, jego stanu badań, opis kontekstów wreszcie przyporządkowanie materiałów do trzech okresów chronologicznych niezwykle ułatwia lekturę tej skomplikowanej materii.

Podsumowaniem tej części jest tabelka określająca liczbę poddanych analizie fragmentów ceramiki z każdego ze stanowisk w rozbiorem na poszczególne okresy chronologiczne.

Na początku rozdziału IV doktorantka słusznie odnosi się do ważnej publikacji A. Buko z roku 2003. Rzeczywiście większość archeologów analizując antyczną ceramikę skupia się na jej obserwacji makroskopowej, typologii i elementach dekoracji. To podejście ma jednak swoje ograniczenia i łatwo popełnić błąd. Uzupełniające badania interdyscyplinarne pozwalają bardziej pewnie odpowiedzieć tak naprawdę na najważniejsze pytania, czyli dystrybucja i wykorzystanie, – które nie zawsze jest oczywiste lub bywa złudne czasem symboliczne. Nie można również analizować ceramików w oderwaniu od kontekstu archeologicznego, który umieszcza produkty ceramiczne na siatce chronologicznej.

Doktorantka słusznie podkreśla, że sposób produkcji naczyń wynika nie tylko z dostępności i jakości tworzywa ceramicznego, ale i umiejętności samych rzemieślników ale również mają na nią wpływ elementy społeczne.

Biorąc pod uwagę dużą liczbę analizowanych fragmentów mimo wszystko zrzębka dokonać selekcji zaawansowanych metod analitycznych umiejętnie łącząc obserwacje „starego typu” – makroskopowe itd., z możliwościami nowych narzędzi analitycznych.

Analizy makroskopowe mogą być złudne ze względu na zmienność złoza, zmiany struktury w czasie forowania i wypału naczyń, z kolei nowe metody mogą prowadzić do pomyłek ze względu na nieumiejętny dobór próbek. W praktyce oznacza to, że nie wszystkie metody mogą być w równym stopniu zastosowane do wszystkich próbek. Podkreśla to znaczenie samplingu. Doktorantka rozwiązała ten problem w swoich badaniach niezwykle skutecznie wręcz wzorowo. Szczegółowo opisuje zastosowane metody oraz ich ograniczenia, wskazując na liczne pułapki zarówno technologiczne jak i analityczne

Specyfika opracowywanej ceramiki glazurowanej, bez użycia metod fizykochemicznych, łatwo może prowadzić do błędów. Jedynie ich zastosowanie pozwoliło na uzyskanie nowych danych technologicznych, które z kolei pozwoliły na ustalenie proveniencji

Niezwykle interesujące podejście doktorantka zastosowała w analizie naczyń. Te obserwacje są najczęściej pomijane w innych pracach, które koncentrują się na charakterze powierzchni i jej dekoracji. Tymczasem są one rzeczywiście bardzo użyteczne w określeniu technologicznych tradycji i chronologii.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że właśnie, jeśli chodzi o chronologie, doktorantka nie ogranicza się jedynie do analizy kontekstów czy na analogiach. Jej ważnym wkładem do tego zagadnienia jest oparcie się na datowaniach radiowęglowych, które już nie raz burzyły wydawałoby się klarowny i powszechnie akceptowane przekonania chronologiczne.

Ważnym wkładem doktorantki było sporządzenie dokumentacji, której forma ułatwia zastosowanie metod komputerowych. Musiała rozstrzygnąć, jaką metodę kwantyfikacji zastosuje tym bardziej, że problem w dyskusjach nad ceramiką średniowieczną nie jest de facto rozstrzygnięty. Różni badacze mają na ten temat różne poglądy.

Metoda zastosowana przez doktorantkę całkowicie mnie przekonuje. Wymagała ona jednak mnóstwa dodatkowej pracy na etapie badań makroskopowych, z zastosowaniem tradycyjnych metod w tym szlifów, ale również konfrontacji z użyciem już dość powszechnie stosowanych, – choć często nie do końca zrozumiałych dla niektórych ceramologów – technik skaningowych. Często niektóre z tych metod są przeceniane tym bardziej wartościowe są uwagi autorki na temat ich ograniczeń.

W rozdziale V przedstawiono wyniki kompleksowej analizy zespołów ceramicznych z różnych stanowisk w regionie Ilbīra, w tym Madīnat Ilbīra, Tózar, Ḥiṣn Ḡarnāṭah, Alhiṣan Nibal, Valle del Espique i El Maraute. Poprzez funkcjonalną i typologiczną klasyfikację naczyń, a także statystyczne badanie stopnia ich standaryzacji praca ukazuje ewolucję kultury materialnej i kształtowanie się procesów specjalizacji w produkcji różnych typów ceramiki.

Niezwykle staranny jest opis poszczególnych typów ceramiki. Jedyną uwagę do katalogu form ceramicznych dotyczy sekwencji generalnej. Doktoranta rozpoczyna katalog od naczyń kuchennych. Wydaje się, że ten układ uwzględniający także dekoracje mógłby być inny tzn. albo rozpocząć od ceramiki kuchennej wraz z miednicami i pokrywkami i potem umieszczając naczynia transportowe lampy i na końcu naczynia stołowe, lub rozpocząć od naczyń stołowych. Być może także lepiej

byłoby wszystkie formy opisywać poczynawszy od form zamkniętych ku otwartym lub odwrotnie szczególnie dotyczy to opisów dotyczących ceramiki stołowej.

Na podkreślenie zasługuje ilustracyjna strona tej części pracy. Mapy z zaznaczonymi stanowiskami, przerysy typów ceramiki są tak dobrze opracowane, że w zasadzie tekst stanowi jedynie rozwinięcie opisowe, tej części cała istota rzeczy jest zawarta w ilustracjach. Natomiast inne fragmenty tekstu już wnoszą szereg uwag niezwykle cennych związanych z dystrybucją, które doktorantka sprawnie wyjaśnia

Doktorantka jest niezwykle skrupulatna, jeśli chodzi o określenie funkcji naczyń i zwraca uwagę, że niektóre z nich - którym przypisuje się przeważnie jedną funkcję - mogą służyć różnym celom. Dobrym przykładem są „butelki”, które mogły być używane do przechowywania perfum, czy medykamentów. Bystra obserwacja, że nie, które z nich są glazurowane sugeruje związek z wprowadzeniem nowych form ceramicznych i technologii w procesie islamizacji. Ważna jest także obserwacja dotycząca misek oraz tzw. *ataifores* świadczących o zmianach w diecie. Wiadomo, że w tradycji późnorzymskiej i wizygockiej jedzenie było spożywane indywidualnie w małych miskach i przy użyciu naczyń wykonanych z nietrwałych materiałów, takich jak drewno

W osobną grupę zostały wydzielone miednice i pokrywki. Pierwszy z tych rodzajów naczyń mógł mieć szerokie zastosowanie nie tylko do utrzymania higieny, ale również gotowania. Z kolei mała liczba pokrywek sugeruje raczej zmiany w sposobie przygotowywania żywności.

Syntetyczne podsumowanie tej części dysertacji zawarto w rozważaniach nad standaryzacją. Doktorantka słusznie wybrała trzy typy wytworów ceramicznych. Formy te są szeroko reprezentowane w badanym zespole ceramicznym, w każdym przypadku przekraczając 23% całości, są to niezbędne naczynia w codziennym życiu mieszkańców Al-Andalus, udokumentowane w sześciu badanych stanowiskach archeologicznych i ze znaczną liczbą kompletnych naczyń. Wreszcie, wszystkie wybrane rodziny typologiczne są dobrze znane na terytorium Kūra of Ilbīra i mają chronologie ustalone przez sekwencję stratygraficzną i datowanie absolutne C14. Dołączone ilustracje niezwykle jasno wyjaśniają całe zagadnienie

Myślę, że na zakończenie tej części dysertacji można było także dodać rozważania na temat pojemności naczyń. Jej obliczenie, nawet przy niepełnych formach nie jest trudne z zastosowaniem odpowiedniego programu i chyba istotnie wzbogaciłoby niezwykle cenne ustalenia doktorantki.

W kolejnej części rozdziału V przedstawiono detalicznie wyniki badań nad: typami mas ceramicznych, sposobem ich kształtowania zarówno ręcznie jak i na kole wolno- oraz szybkoobrotowym. Autorka wiąże te różne techniki formowania naczyń z ich formą/funkcją – duże naczynia zasobowe - jak i różnymi umiejętnościami prezentowanymi przez garncarzy z różnych centrów ceramicznych. Można by do tego katalogu dodać jeszcze być może lokalne tradycje i status majątkowy odbiorców ceramiki. To sugeruje obserwacja, że naczynia toczne na kole dominują w centrach rezydencjonalnych - „nowocześniejsze” techniki stosowane są w większych centrach, Interesuje i dopełniające obraz są rozważania na temat wypału ceramiki oraz naprawy uszkodzonych naczyń.

Interesujące jest również przedstawione wyjaśnienie, dlaczego wśród wytworów ceramiczny w użyciu były także takie, których jakość nie była wysoka lub zgoła mających widoczne defekty. Rozsądne wydaje się tłumaczenie, że ta niższa, jakość naczyń wynikała nie tylko z uszkodzeń w procesie produkcji, ale także mniejszych umiejętności niektórych garncarzy. Natomiast ich rozpowszechnienie można tłumaczyć dużym popytem. Być może były one nawet dla ludności bardziej ubogiej wyznacznikiem wysokiego, z ich punktu widzenia, statusu. Jeśli naczynia te były w użytku to, dlatego że spełniały swoje funkcje, zaś najpewniej biedniejszym nabywcom nie zleżało na ich perfekcyjnej formie.

Doktorantka zwraca uwagę, – co często jest zaniedbywane w różnych opracowaniach, – że dekoracja powierzchni naczyń była uzależniona nie tylko od czynnika symbolicznego, ale także wynikała z ograniczeń materiałowych i technologicznych.

Bardzo interesujące są ustalenia dotyczące sposobów dekorowania powierzchni naczyń, szczególnie glazurowania, które oprócz funkcji dekoracyjnej istotnie utrwalało powierzchnię naczynia i przedłużało jego żywotność. Nowa technika wymagała jednak dużo większej wiedzy i umiejętności garncarzy. Była także, ze względów technologicznych droższa. Glazury przezroczyste oparte na bazie tlenku ołowiu jedynie umacniały powierzchnię bez istotnej zmiany koloru. Glazury na bazie innych tlenków dawały całkowitą zmianę koloru niezależną od naturalnej barwy powierzchni po wypaleniu.

O ile wspomniane typy glazurowania przezroczystego miały charakter bardziej użytkowy o tyle plastyczne modelowanie powierzchni, czyli apliki, odciski, żłobienia oraz motywy wykonane farbą i glazurami miały znaczenie dekoracyjne – może też symboliczne. Nadawały wytworom ceramicznym bardziej luksusowy charakter. Doktorantka z niezwykłą fachowością opisuje poszczególne techniki wykazując się wiedzą łączącą wiedzę archeologiczną z interdyscyplinarną.

W dysertacji wykazano, że co prawda na najwcześniejszym etapie glazurowanie wykonywały tylko nieliczne warsztaty to jednak nawet po upowszechnieniu tej techniki zauważalna była tendencja, stosowania glazurowania przeważnie w większych centrach. Pewną formą pośrednią wydaje się malowanie powierzchni pigmentami, w dość proste motywy

Następująca po tych opisach kolejna część ma nie tylko istotne znaczenie dla samej pracy, ale może być i najpewniej będzie świetnym źródłem informacji i danych dla innych badaczy, zawiera, bowiem klasyfikację glin, szlifów i glazur. Jest to najbardziej interdyscyplinarna część dysertacji. Stanowi rodzaj „przewodnika” do oznaczania tak proveniencji jak i użytych technik produkcji ceramicznej. Jest to część spójną i dobrze skomponowaną w pewnym sensie samodzielną częścią dysertacji, a zarazem konsumuje wnioski płynące z poprzedzających ją rozdziałów.

O ile poprzednie rozdziały dysertacji skupiały się na heurystyce i hermeneutyce o tyle rozdział VI stanowi rodzaj syntezy. Doktorantka analizuje społeczne i ekonomiczne aspekty wynikające z dogłębnych i wieloformatowych analiz produkcji ceramicznej zarówno poszczególnych centrów – historii i ewolucji – całego obszaru jak i powiązań handlowych.

W przypadku organizacji produkcji dane przedstawione przez doktorantkę wskazują na postępującą centralizację w X wieku. Koncentracja jest widoczna w takich centrach jak np. Madīnat Ilbīra i Ḥiṣn Ġarnāṭah. Dystrybucja naczyń wyznacza także kierunki lądowej wymiany handlowej. Którą łączyła Kordobę z głównym portem kalifatu – Bayyānā. Jej uzupełnieniem były połączenia morskie

W efekcie uzyskujemy spójny obraz także zmian społecznych oraz wzajemnych interakcji między dawnymi tradycjami i nowymi osiągnięciami, także w odniesieniu do różnych grup społecznych oraz struktur osadniczych. Świadomy i dokładnie przemyślany dobór materiałów analitycznych daje nam gwarancję ze zarysowany obraz jest - na obecnym stanie badanie – najbardziej spójnym odzwierciedleniem zmian, które dokonywały się od IX do XI w. w al-Andalus.

Co równie ważne w dysertacji wskazano nowe kierunkami pola badań. Dysertacja udowadnia, bowiem, że jest możliwe zastosowanie proponowanej typologii do innych stanowisk archeologicznych, otwiera szersze perspektywy szeroko zakrojonych badań interdyscyplinarnych, pozwala na podjęcie tematu znaczenie ceramiki w kontekście całej kultury materialnej w al-Andalus czyli z jakimi zabytkami występuje, w jakich przestrzeniach osadniczych itd.

Trochę w pracy zabrakło mi, przedstawienia nawet bardzo syntetycznego tła wizygockiego, czyli np. porównania form, ewolucji techniki produkcyjnych, odpowiedzi na pytanie czy korzystano z tych samych złóż gliny, nawiązania czy też ewolucji do wcześniejszych form ceramicznych Z drugiej strony równie skrótowego rozszerzeniem chronologicznego w kierunku XII wieku. Takie podejście umożliwiłoby ocenę ciągłości i intensywność procesów transformacyjnych. Zarazem jest to zestaw pytań badawczych otwierających pole do dalszych badań traktując przedstawioną dysertację, jako platformę intelektualną.

Praca w pełni, a nawet z pewną nawiązką, udowadnia tezy wyjściowe i odpowiada bardzo szczegółowo na zadane przez doktorantkę pytania badawcze prezentując nowy model interpretacyjny zmian społeczno-kulturowych związanych z islamizacją al-Andalus na południowym wschodzie Półwyspu Iberyjskiego. Czyni to zarówno z punktu widzenia samych zabytków, ich ewolucji, zmian technologicznych jak i analizując problem z punktu widzenia zmian społecznych związanych z nowym porządkiem społecznym kształtującym się stopniowo po podboju islamskim.

Przedstawione w recenzji drobne uwagi, a raczej sugestie w najmniejszym stopniu nie wpływają na moją pozytywną opinię o dysertacji.

W moim najgłębszym przekonaniu z nawiązką wypełnia ona wszelkie warunki naukowe. Stanowi nowe podejście do skomplikowanej tematyki, otwiera nowe pola badawcze. Jest pod każdym względem nowatorska. Do analiz zastawiano cały dostępny aparat metod zarówno tradycyjnych jak i najnowocześniejszych interdyscyplinarnych z rozwagą szukając równowagi i stale konfrontując wyniki z danymi archeologicznymi. Dysertacja jest dziełem w pełni ukształtowanej, pełnej pasji i dojrzałej badaczki. Dlatego też stwierdzam, że przedstawiona mi do recenzji rozprawa doktorska spełnia warunki określone w art. 187 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2024, poz. 1571) i wnioskuję do Rady Naukowej Dyscypliny Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk o

dopuszczenie mgr Cristiny Martínez-Álvarez do dalszych etapów postępowania w sprawie nadanie stopnia doktora. Jednocześnie, biorąc pod uwagę oryginalność tematyki podjętej w pracy i wysoką wartość merytoryczną osiągniętych wyników osiągniętych naukowych wnioskuję o wyróżnienie przedstawionej rozprawy doktorskiej.

A handwritten signature in blue ink, consisting of two parts: a stylized name on the left and a surname on the right, both written in a cursive script.

Prof. Piotr Dyczek
Faculty of Archaeology
University of Warsaw

Review of the doctoral dissertation by Cristina Martínez-Álvarez: *Islamisation in Kura of Ilbira (Al-Andaus). Comparative Study on Pottery Production and Distribution in the Early Andalusi Period in South-Western Iberian Peninsula.*

Without excessive exaggeration, it must be stated that the submitted dissertation is a monumental work. It consists of three parts. The first, main part spans 400 pages containing a complete set of introductory information regarding the structure of the work, an explanation of the terminology related to the geographical and historical background, chronology, and the clarification of certain terminological issues (Chapter I).

Chapter II is wisely divided into two sections: A and B. The first one (A) focuses on research into Andalusian pottery from the 18th century onwards, emphasising the changes that occurred in research methodologies and outlining future research perspectives.

In the second section (B) of Chapter II, attention is drawn to the difficult and not-so-obvious issue of Islamisation, based on archaeological record, written sources, and an analysis of social changes observable in material culture.

In Chapter III, the doctoral candidate presents the archaeological sites from which the analysed ceramic material originates.

Chapter IV discusses the research methods employed, while the following extensive Chapter V, which forms the core of the dissertation, presents the results obtained through the application of a range of methods.

The conclusions drawn from these analyses – Chapter VI – form the basis for a discussion on the organisation of production and distribution of ceramic products, as well as a socio-economic analysis.

The final substantive part is Chapter VII, which offers a summary of the achieved results, presenting the proven theses in a synthetic form.

Together, the chapters I–VII constitute the first part of the dissertation, which is then capstoned with an extremely rich and comprehensive bibliography, not limited narrowly to the specific topic of the work. Spread across 50 pages, it covers all the thematic issues discussed in the dissertation. The oldest publication dates from the 19th century, and the most recent from 2024. The bibliography itself is very carefully prepared, and, importantly, all works listed in it are cited in the text of the dissertation.

The literature review is interesting in itself, as it excellently reflects the history of research. Finally, a very detailed list of tables and illustrations is attached at the end.

The second part of the dissertation consists of an extensive catalogue of pottery forms, spanning over 100 pages. The composition of this section is extremely meticulous. The ceramic shapes are classified according to the forms described in Chapter IV. Each type is presented with the Arabic name, followed by a description of the basic form and its variants, the sites where the described vessels were discovered, the chronology, and the bibliography. This clear structure greatly facilitates the quick location of a given form and provides all the essential data.

The third part of the dissertation consists of an inventory of ceramic forms discovered at Kura Ilbīra, which spans almost 150 pages. The ceramic material from other excavation campaigns is also presented here, although it was not directly analysed in the dissertation. This type of mass ceramic material is present at all excavation sites, but despite good stratification, it is too modest or incomplete to make conclusive and thorough analyses. In this case, expanded catalogues have been presented, containing basic information about each fragment, including the location where it was found, the inventory number, the type of fragment, its dimensions, as well as a macroscopic description of the ceramic mass and both surfaces. These basic data are supplemented with analogies and chronological information.

Noteworthy is the unusually careful graphic design of the work. All drawings are made according to the highest standards. They are complemented by well-chosen photographs, illustrating both fieldwork and analysed pottery fragments. Similarly, the tables and charts included in the dissertation are also prepared with utmost precision.

The composition of the work is deeply thought-out. Notably, the clear definition of the theses to be analysed in the dissertation deserves emphasis. By presenting the intellectual framework of the work in four points, along with three primary research questions, the doctoral candidate has clearly outlined her research task.

This methodological order is reflected in the composition of the work. The doctoral candidate gradually expands our knowledge not only about the pottery itself but also synthetically, though precisely, presents the geographical, historical, and ultimately socio-economic background. The description of the sites from which the analysed potsherds originate appropriately concludes this part of the work. Thus a smooth transition to the analytical section is made possible, where, once more, we first receive a description of the research methods, followed by a kind of synthesis of earlier considerations, now with the presentation of results.

It is obvious that material culture reflects not only social relations but also economic standing, both on a micro and macro scale. Decoding these relationships is not, however, easy. The doctoral candidate solved this issue excellently in the final part of the dissertation, attempting to link all the data with the social background.

Worth emphasising is the complete consistency and discipline, even a mirror-like reflection, in presenting the theses and the corresponding chapters of the dissertation. In my assessment, I would like to focus only on some aspects of the work directly related to the theses. For natural reasons, stemming from the nature of the review, I would like to present a few suggestions.

Chapter II is dedicated to the studies of the provenance of pottery. It is rightly emphasised that the changes that occurred at the beginning of the 8th century overlapped with those affecting the existing cultural background. At the same time, the geographical location of the region of Ilbīra predisposed it to play a special role as an important centre in the new political situation. It had a key significance for the Umayyad Emirate. Perhaps, in this introductory section, a paragraph synthetically presenting the situation before the Islamic invasion would be helpful.

Undoubtedly, an important issue faced by the doctoral candidate was the selection of archaeological sites from which the ceramic material was analysed. The sites had to be varied in character so as to reveal the full complexity of the issues. An additional complication, however, was the state of research, which varied at different sites. The doctoral candidate solved this dilemma excellently, achieving a balance not only between different types of sites: fortresses, rural areas, urban centres, but also within each site. This way, the statistics were not skewed, and at the same time, important information was obtained regarding the variation of pottery finds depending on the location: necropoleis, residential areas, and even geographical placement, etc. The maps and tables included in this chapter clearly show the chronological ranges for the reader. Equally worth noting is the consistency and logic in describing the sites. The recurring rhythm – describing the site itself, the state of research, the description of contexts, and finally, the classification of materials into three chronological periods – greatly facilitates the reading of this complicated material. This part closes with a table detailing the number of pottery fragments analysed from each site, broken down by individual chronological periods.

At the beginning of the chapter IV, the doctoral candidate rightly refers to an important publication by A. Buko from 2003. Indeed, most archaeologists analysing ancient ceramics focus on macroscopic observation, typology, and decorative elements. However, this approach has its limitations and is prone to errors. Complementary interdisciplinary research allows for more confident answers to the most important questions, such as distribution and use – which are not always obvious or may be misleading, sometimes even symbolic. It is also impossible to analyse ceramics without considering the archaeological context, which places ceramic products on a chronological grid.

The doctoral candidate rightly emphasises that the method of producing vessels is influenced not only by the availability and quality of the ceramic material but also by the skills of the craftsmen and, additionally, by social factors. Given the large number of analysed fragments, it was nevertheless necessary to select

advanced analytical methods, skilfully combining the "old-school" observations – macroscopic, etc., with the possibilities provided by new analytical tools.

Macroscopic analyses can be misleading due to variations in the raw material, changes in structure during the shaping and firing of vessels, while new methods may lead to errors due to the improper selection of samples. In practice, this means that not all methods can be applied equally to all samples. This highlights the importance of sampling. The doctoral candidate addressed this issue in her research in an exceptionally effective and exemplary manner. She provides a detailed description of the methods used, their limitations, and points out numerous pitfalls, both technological and analytical. The specificity of the glazed pottery studied, without the use of physico-chemical methods, can easily lead to errors. Only the application of these methods enabled the acquisition of new technological data, which, in turn, allowed for the determination of provenance.

An extremely interesting approach was applied by the doctoral candidate in the analysis of vessel bottoms. These observations are most often overlooked in other works, which focus on the surface characteristics and decoration. However, they are indeed very useful in determining technological traditions and chronology. It is worth highlighting that, regarding chronology, the doctoral candidate does not limit herself solely to context analysis or analogies. Her significant contribution to this issue lies in the use of radiocarbon dating, which has repeatedly challenged what seemed to be clear and widely accepted chronological assumptions.

An important contribution of the doctoral candidate was the preparation of documentation, the form of which facilitates the application of computer methods. She had to decide which quantification method to use, especially given that the issue is not definitively settled in discussions about medieval pottery. Different researchers have various opinions on this matter. The method used by the doctoral candidate completely convinces me. However, it required a great deal of additional work during the macroscopic research phase, using traditional methods, including grinding, but also confronting them with the now fairly commonly used – though often not entirely understood by some specialists – scanning techniques. Often, some of these methods are overestimated, which makes the author's remarks on their limitations all the more valuable.

Chapter V presents the results of a comprehensive analysis of ceramic assemblages from various sites in the Ilbīra region, including Madīnat Ilbīra, Tózar, Ḥiṣn Ġarnāṭah, Alhiṣan Nibal, Valle del Espique, and El Maraute. Through functional and typological classification of vessels, as well as statistical examination of their standardisation, the work demonstrates the evolution of material culture and the formation of processes of specialisation in the production of various types of pottery.

The description of individual vessel types is exceptionally thorough. The only comment regarding the pottery form catalogue concerns the general sequence. The doctoral candidate begins the catalogue with kitchenware. It seems that this arrangement, which also includes decorations, could be different; i.e., either starting

with kitchenware along with basins and lids, then moving to transport vessels, lamps, and finally tableware, or beginning with tableware. Perhaps it would also be better to describe all forms starting from closed types to open ones, or vice versa, especially concerning the descriptions of tableware.

The illustrative aspect of this part of the work deserves special attention. The maps with marked sites, along with the sketches of pottery types, are so well-executed that the text essentially serves as a descriptive extension of this section; the essence of the matter is entirely contained within the illustrations. Other parts of the text, however, provide valuable comments related to distribution, which the doctoral candidate skilfully explains.

The doctoral candidate is extremely meticulous when it comes to determining the functions of vessels, noting that some of them, which are usually assigned a single function, could actually serve various purposes. A good example of this is the "bottles", which could have been used for storing perfumes or medicines. A sharp observation that some of these are glazed suggests a link to the introduction of new ceramic forms and technologies during the process of Islamisation. Another important observation relates to bowls and the so-called *ataifores*, which point to changes in diet. It is known that in the later Roman and Visigothic tradition, food was eaten individually in small bowls and with vessels made from perishable materials, such as wood.

A separate group was designated for basins and lids. The first of these vessel types could have had wide applications, not only for maintaining hygiene but also for cooking. The relatively small number of lids, on the other hand, suggests changes in food preparation methods.

A synthetic summary of this part of the dissertation is contained in the discussions on standardisation. The doctoral candidate rightly selected three types of ceramic products. These forms are widely represented in the studied pottery assemblage, in each case exceeding 23% of the total, and they are essential vessels in the daily life of the inhabitants of Al-Andalus, documented in six of the studied archaeological sites and with a significant number of complete vessels. Finally, all the selected typological families are well-known in the territory of the Kūra of Ilbīra, with chronologies established through stratigraphic sequences and absolute C14 dating. The included illustrations clearly explain the entire issue.

To conclude this part of the dissertation, it would have been beneficial to include a discussion on the capacity of the vessels. Calculating this, even for incomplete forms, is not difficult with the application of appropriate software, and it would have significantly enriched the valuable findings of the doctoral candidate.

In the next section of Chapter V, the candidate details the results of the studies on the types of ceramic masses, their shaping techniques – both hand-made and wheel-thrown, whether on slow or fast wheels. The author links these different techniques of vessel formation with their forms/functions – large storage vessels – and the various skills demonstrated by potters from different manufacturing centres. It would be worthwhile to possibly add local traditions and the socioeconomic status of pottery users to this catalogue. This suggestion arises from the observation that

wheel-thrown vessels dominate in residential centres, while "more modern" techniques are used in larger centres.

The discussion of the firing process and the repair of damaged vessels further enriches the picture. Additionally, the explanation of why some ceramic products in use were of lower quality or visibly defective is quite interesting. It seems reasonable to argue that this lower quality was not only a result of production defects but also due to the lesser skills of some potters. However, their widespread use could be explained by a high demand for these vessels. Perhaps they were even seen as status symbols for poorer communities, whose members valued them as high-status items from their perspective. If these vessels were in use, it was because they served their purpose, and poorer consumers likely did not mind their imperfect form.

The doctoral candidate also rightly points out, which is often neglected in various studies, that the decoration of the vessels' surfaces depended not only on symbolic factors but also on material and technological limitations. The findings concerning the methods of decorating the surface of vessels, particularly glazing, are very interesting. Glazing, in addition to its decorative function, significantly strengthened the surface of the vessel and extended its lifespan. However, this new technique required much greater knowledge and skill from the potters and was, due to technological reasons, more expensive. Transparent glazes based on lead oxide only strengthened the surface without significantly altering the colour. On the other hand, glazes based on other oxides completely changed the colour, independent of the natural colour of the surface after firing.

While the aforementioned types of transparent glazing had a more utilitarian character, plastic modelling of the surface, such as appliqué, imprints, grooving, and motifs created with paint and glazes, had a decorative – possibly even symbolic – function. These methods gave ceramic products a more luxurious character. The doctoral candidate describes these techniques with exceptional expertise, demonstrating knowledge that integrates archaeological understanding with interdisciplinary knowledge. The dissertation demonstrates that, although glazing was initially performed only by a few workshops, after the technique became more widespread, there was a noticeable tendency to apply glazing primarily in larger centres. An interesting intermediate form between glazing and other decorative techniques appears to be painting the surfaces with pigments, often using simple motifs.

The following section of the dissertation, which presents the results of detailed research, is not only of critical importance for the work itself but is also likely to become a valuable source of information for future researchers. It includes the classification of clays, polishing, and glazes, making it one of the most interdisciplinary sections of the dissertation. It serves as a kind of guide for determining provenance and ceramic production techniques, providing a coherent and well-composed analysis that synthesises conclusions drawn from previous chapters.

While earlier chapters focused on heuristic and hermeneutic aspects, Chapter VI represents a kind of synthesis. The author analyses the social and economic aspects resulting from in-depth, multi-faceted analyses of pottery production in individual centres, examining the history, evolution, and commercial connections of the entire region. In terms of the organisation of production, the data presented by the author indicate a progressing centralisation in the 10th century. This concentration is visible in centres such as Madīnat Ilbīra and Ḥiṣn Ġarnāṭah. The distribution of pottery also outlines the directions of overland trade, which connected Córdoba with the caliphate's main port – Bayyānan. Maritime connections complemented this exchange. As a result, the dissertation provides a coherent picture of social changes and mutual interactions between older traditions and new achievements, also in relation to different social groups and settlement structures. The careful and thoroughly considered selection of analytical materials assures us that the outlined picture is the most coherent reflection of the changes that occurred in al-Andalus between the 9th and 11th centuries, based on the current state of research.

Equally importantly, the dissertation highlights new directions for research. It proves that the proposed typology can be applied to other archaeological sites, opening up broad perspectives for large-scale interdisciplinary studies. It also allows for exploring the role of pottery in the context of the broader material culture in al-Andalus, examining how ceramics relate to various types of artefacts and settlement spaces.

What I found lacking in the dissertation is a presentation, at least summative, of the Visigothic background, such as a comparison of forms, the evolution of production techniques, addressing the question of whether the same clay deposits were used, and referencing the evolution of earlier ceramic forms. On the other hand, a similarly brief extension of the chronology towards the 12th century would have been equally beneficial. Such an approach would have allowed for the assessment of the continuity and intensity of transformational processes. At the same time, it is a set of research questions that opens the field for further studies, wherein the present dissertation may serve as an intellectual springboard.

The dissertation fully, and even with some excess, proves the initial theses and answers in great detail the research questions posed by the doctoral candidate, presenting a new interpretative model of the socio-cultural changes associated with the Islamisation of al-Andalus in the south-eastern Iberian Peninsula. It does this from the perspective of the artefacts themselves, their evolution, technological changes, and by analysing the problem from the socio-cultural perspective focused on changes related to the new social order that gradually formed after the Islamic conquest.

The minor comments presented in this review, or rather suggestions, in no way affect my positive opinion of the dissertation, which, I am deeply convinced, fully meets all criteria of a scholarly work. It provides a new approach to a complicated

topic and opens new research fields. It is innovative in every respect. The analysis employed the entire available methodological apparatus, both traditional and the latest interdisciplinary methods, with caution, seeking balance, and constantly confronting the results with archaeological data. The dissertation is the work of a fully developed, passionate, and mature researcher. Therefore, I state that the doctoral thesis presented to me for review meets the conditions set forth in Article 187 of the Act of 20 July 2018 on Higher Education and Science (Journal of Laws 2024, item 1571), and I recommend to the Scientific Council of the Discipline of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences that Cristina Martínez-Álvarez, MA, be admitted to the next stages of the procedure for the conferral of the doctoral degree. At the same time, considering the originality of the subject matter addressed in the dissertation and the high academic value of the results, I recommend that the dissertation be awarded a distinction.

A handwritten signature in blue ink, consisting of stylized, cursive letters that are difficult to decipher but appear to be a personal name or set of initials.